

Központozási szokások a XIV. századi bizánci irodalomban

A XIV. századi bizánci központozás vizsgálata a század első harmadára datált idézetgyűjtemény, a *Florilegium Vindobonense* immáron három éve tartó kutatásának egy szálát képezi, amivel Christian Gastgeber bécsi bizantinológus ösztönzésére kezdtem el foglalkozni. Az ún. Palaiologos-reneszánsz irodalmi életéről általánosan elmondható, hogy mind a tudományos, mind a hétköznapi közönség érdeklődése a retorika és az antik szerzők felé fordult. E kettő sajátos ötvöződéseként tekinthetünk a korban készült szövegkiadásokra és gyűjteményes kötetekre, ami abban nyilvánult meg, hogy a műveket retorikai elvek szerint látták el írásjelekkel. A speciálisan bizáncinak mondható interpunkció megértéséhez szükséges az antik és a kora bizánci központozási szokások és a tárgyban készült grammatikai irodalmak ismerete, mivel, még ha kontinuitásról nem is beszélhetünk, hatásuk világosan kimutatható a XIV. századi szövegeken.

Az ókori görög szövegek központozását tanulmányozó paleográfusok egyetértenek abban, hogy az írásjelek esetén azoknak használatára és jelentésére nézve nem beszélhetünk sem egységes megjelenésről sem egységes fejlődésről, így a vizsgálat során nemcsak az okoz nehézséget, hogy egy-egy írásjelnek manapság más funkciót tulajdonítunk, hanem az is, hogy különböző kéziratokban ugyanaz a jel gyakran más-más szereppel, értelemmel bírt.

Központozásnak tekinthető rendszer legelőször az archaikus feliratoknál tűnt fel, amelyeken a szavak közé egy, kettő vagy három pontot – utóbbi esetben azokat egymás fölé helyezve – illesztettek, a pontok azonban ekkor még nem az egyes mondatok elválasztását szolgálták, hanem pusztán a szóhatárokat jelölték. Annak ellenére, hogy a szavak elkülönítése a hivatalos iratokon, dokumentumokon már a korai alexandriai korban megfigyelhető, a fennmaradt irodalmi szövegekben erre egyáltalán nem, vagy csak elenyésző számban találunk példát. Ugyanakkor Aristotelész *Retorikája* arra a létező szokásra hívja fel a figyelmet, hogy gyakran maguk a könyv olvasói, tulajdonosai végezték el a szöveg központozását és említést tesz arról is, hogy a mondatvégek jelölésére a *paragraphét* használták (c, 8) – a mondat végére az adott sor első szava alá tett horizontális vonal utalt. Ehhez az írásjelhez használatában hasonlít a papiruszok margójára írt *paragraphos*, ami nemcsak a mondat kezdetét vagy végét jelölte, hanem később a drámai szövegekben a beszélők váltakozását és a kórusbetétek egyes szakaszait is.

A paleográfusok szerint a központozás a papiruszokon a feliratokhoz hasonlóan jelent meg, azaz a *scribák* az egymástól elválasztva írt szavak közé szúrtak be írásjeleket, elterjedésére pedig az utal, hogy azok a Kr. e. II. században a hétköznapi írásos gyakorlatában, a levelezések szintjén is feltűnnek.

A görög központozás első szabályos rendszerét, amelynek kidolgozása közvetlenül kapcsolódott a homérosi szövegkritika születéséhez, az alexandriai iskolában alakították ki, amelyet az utókor bizánci Aristophanész nevéhez köt. A Kr. e. III. században tevékenykedő grammatikus a homérosi szövegek központozására olyan szabályt dolgozott ki, amely a kor

irodalmi közönségének igényeihez is alkalmazkodott: az írásjelek ugyanis nemcsak az írott szöveg értelmezését segítették, hanem a művek hangos olvasásához is támpontot adnak. A grammatikus három pontot különböztet meg egymástól, amelyek értékét az írásvonalhoz viszonyított pozíciójuk, a θέσεις határozza meg. A magas pont, a στιγμή τελεία, a gondolat teljes lezárását jelöli. A sor alján lévő ὑποστιγμή, a kisebb gondolati egységeket választja el egymástól, szerepét tekintve a mai pontosvesszőnek feleltethető meg. A középre helyezett pont, a στιγμή μέση, a mai vesszővel megegyező feladatot lát el.

A bizánci kéziratok központosására gyakorolt hatása miatt szükséges említést tennünk Dionysios Thrax munkásságáról, aki nyelvtanában írásjelekként az imént említett στιγμή τελεία-t, ὑποστιγμή-t és στιγμή μέση-t ismertette. Mivel Thrax az írásjelek használatához csak általános értelmezést adott és rendszerét nem támasztotta alá példákkal, a műhöz számos értelmező *scholion* készült. A Τέχνη γραμματική-ben és a hozzá tartozó *scholion*okban felvázolt rendszert napjainkban is kutatják, amelyek rávilágítottak arra, hogy a thraxi szisztémában szoros összefüggés van a központoszás, az értő, valamint a hangos olvasás között, azaz a grammatikus az írásjelekhez adott hosszúságú levegővételt is társít. Dionysios Thrax az interpunkciót olyan logikai egységek összefogására alkalmazta, amelyek nem mindig feleltethetők meg a szintaktikai egységeknek, ellenben nagy segítséget nyújt a szöveg értelmezésénél mikro- és makroszinten egyaránt. A τελεία στιγμή a gondolat végét jelöli, állhat egyszerű vagy többszörösen összetett mondat végén, illetve periódus végén, élelőszóban hosszú szünet követi. A ὑποστιγμή olyan gondolat mellett áll, amely még nem fejeződött be, és csak rövid levegővételt társul hozzá. A μέση στιγμή funkciója a grammatikus leírásából nehezen értelmezhető, mivel a szerző erről az írásjelről csak annyit mond, hogy olyan helyen szükséges használni, ahol az olvasó egy lélegzetvételnél szünetet tarthat. A kutatások eredményei alapján azonban azt feltételezhetjük, hogy a μέση-vel a mondatstruktúrán belül egyenértékű egységeket választották el.

Bizánci Aristophanés központoszásrendszerén alapul a Kr. e. II. század első felében élő és alkotó Nikanór Περί Ἰλιακῆς στιγμῆς címen írt műve is, amelyben Nikanór elődei megközelítésénél jóval összetettebb struktúrát vázolt fel. A grammatikus a következő mondatjeleket különbözteti meg egymástól: τελεία, a bizánci aristophanési στιγμή τελεία-hoz hasonlóan a pontnak felel meg – a mondat lezárására szolgál; ὑποτελεία, ami a ὑποστιγμή-vel egyezik meg, a pontosvessző – olyan esetekben használják, amikor a kötőszóval kezdődő (pl. δέ) tagmondat lezárja az előző tartalmi egységet; πρώτη ἄνω az adott tagmondatban az utolsó szó utolsó betűje fölé helyezett pont – olyan páros kötőszavak mellett jelölik, mint a μέν-δέ, ἦ-ἦ vagy οὐ-ἀλλά; δευτέρα ἄνω a καί előtt álló pont; τρίτη ἄνω pedig a τέ kötőszóval állt.

Annak ellenére, hogy a fent ismertetett központoszási rendszereken túl az alexandriai grammatikusok (pl. samothrakéi Aristarchos) még számos elemet kidolgoztak, az írásjelek használata nem vált általánossá, sőt a legtöbb unciális, tehát a Kr. u. IV–VIII. század között készült kéziratból teljes egészében hiányoztak azok. Ez alól kivételt jelentenek azok az idegenben született, de görög nyelven írt unciális írások, amelyeket skót szerzetesek készítettek. Mivel a nyelvi nehézségeket nem akarták a *scriptio continua*-val fokozni, kis térközzel választották el egymástól a szavakat, a nagyobb mondategységek elválasztására pedig olykor kettőspontot használtak.

A IX. század utáni bizánci központosásról még nem született olyan tudományos összefoglalás, amely kísérletet tesz az egész kérdéskör felölelésére. Az utóbbi húsz évben az ókori szövegek kézirati hagyományát tanulmányozó kutatók kiemelt figyelmet fordítottak a mondatjelek vizsgálatára, a témakörben több nemzetközi konferenciát is szerveztek, legutóbb 2009-ben, Bécsben. Ennek eredményeként jelent meg ez év januárjában egy monográfiakötet *From Manuscript to Book — Vom Codex zur Edition* címen, amellyel némiképp pótolni kívánták a központosás-szakirodalom hiányát is. A kutatások rámutattak arra, hogy a bizánci kéziratokban az antik grammatika hagyománya – elsősorban Dionysios Thrax elmélete – jól felismerhető, másfelől pedig olyan jelenségekre is felhívták a figyelmet, amelyek az antik normákkal összeegyeztethetetlenek. Ez a kettősség a IX. és X. század folyamán bekövetkezett írásátalakulásra vezethető vissza. Ahogy az íráskép milyenségében, úgy a központosásban is meghatározó változást hozott a VIII. század végén kialakult ún. *metacharakterismos*, amelynek köszönhetően a kéziratokban a *maiuscula*-írást felváltotta a *minuscula* betűforma. A fennmaradt kéziratok alapján megállapítható hogy a kétvonalas írásról négyvonalasra történt áttérés megszüntette a *scriptio continua*-t, továbbá módosította a mondatjelek pozícióját – azaz a betűszár mellett magasra, középre vagy mélyre tett pontok helyzetét. Ez többek között abban nyilvánult meg, hogy a *τελεία στιγμή* (felpont) a századok folyamán folyamatosan lentebb került, a XII. századra, miként azt a bizánci kódexek is mutatják, igen nehezen lehet megkülönböztetni a *μέση*-től.

A korai *minuscularis* kéziratokban a központosás csak a fontosabbnak ítélt egységek jelölésére terjedt ki, amiket többnyire egy keresztvonallal választottak el egymástól. Közöttük a legrégebbi, Kr. u. 835-re datált kódexben a szöveget kolónonként tagolták, egy adott egység végét pedig kereszttel jelölték. A XIX. század ismert paleográfusainak, közöttük W. Wattenbach és V. E. Gardthausen véleménye szerint, a *minuscula* írással együtt jelent meg a vessző és a kérdőjel használata is, és mindkét írásjel alkalmazása a XI. századra vált általánossá. A vessző legelőször IX. századi kéziratokban fordul elő, a kérdőjel megjelenésének datálására pedig nincs egységes álláspont, a kutatók többsége a VIII–IX. századra teszi. C. von Tischendorf szerint feltételezhető, hogy a másolók a IX. századtól rendeltek külön írásjelet a kérdő mondatokhoz, de ezek megjelenése mindig egyedi, így a kéziratokból a kérdőjelnek számtalan formáját ismerjük – a legelterjedtebb a pont és a vessző valamilyen kombinációja volt.

A *Florilegium Vindobonense* központosásának vizsgálatánál a legfrissebb szakirodalom megállapításait vettem alapul, kiindulópontul R. Toccinak a Palaiologos-kori – főképp XIV. századi – kódexek interpunkciójáról írt tanulmánya szolgált. Fontos hangsúlyozni, hogy e századokban sem beszélhetünk egységes írásjel-használatról, viszont a kéziratok alapján általános következtetéseket tudunk levonni arra vonatkozólag, hogy a másolók milyen jeleket használtak, milyen rendszerességgel és milyen retorikai funkciót társítottak hozzájuk.

R. Tocci kutatásáról a következő eredményeket közölte: a vizsgált kódexekben erős, azaz hosszú szünetet jelöl a kettőspont gondolatjellel (:), a kettőspont mögöttes közép- vagy felponttal (:, :·), az önállóan álló kettőspont (:) és esetenként a megvastagított felpont (•). Az alpont (·) általában gyenge, rövid lélegzetvételt (*schwaches Pausenzeichen*) jelöl például az *ἄλλᾶ* előtt vagy a *μέν-δέ* és közbeékelte felkiáltások után. A középső pontot, aminek funkciója lényegében összemosisodik a felponttal, az összehasonlító szerkezetekben

használták. A pontosvessző (;) olyan páros kötőszavak mellett választja el a szintagmákat mint az οὔτε–οὔτε, καί–καί vagy ἤ–ἤ esetén, továbbá a mellékmondat elkülönítését szolgálta vagy közvetlenül a *verbum finitum* előtt állt elválasztva a mondat állítmányát a többi mondatrésztől. Gyakoriságukra nézve az írásjelek közül kiemelkedik a felpont (·) és a vessző (,), a másolók mindkettőt szintaktikai, gondolati vagy retorikai egységek létrehozására, illetve elkülönítésére alkalmazták. A szerző azt is megemlíti, hogy néhány írásjel funkciója kódexenként eltérő lehet.

A *Florilegium Vindobonense* kutatásának korábbi fázisában, a paleográfiai elemzés során már megállapítottam, hogy a mondatjelek gyakorisága megfelel a már felvázolt bizánci rendszernek, miszerint a *scribák* a szövegeket a beszédrítmusnak megfelelően központoszák. Ha pusztán a szöveggépet vizsgáljuk, feltűnik, hogy az idézett művek központoszása, pontosabban az írásjelek használatának gyakorisága eltérő – jó példa erre Homéros és a drámaszerzők idézetei közötti különbség. Amennyiben ezekre az eltérésekre magyarázatot keresünk, rávilágíthatunk a gyűjtemény egészét érintő problémakörre. A központoszásbeli eltéréseknek az egyik ésszerű oka maguknak a műveknek a szövegérthetőségében rejlik. Magyarázható az antológia műfaji sajátosságával, illetve a forrásművek interpunkciójával is, azaz a különbségek arra vezethetők vissza, hogy a másoló nem egy forrásból gyűjtötte össze az idézeteket és nem törekedett az antológia ilyen szempontú egységesítésre. Ezek ismeretében a *Florilegium* interpunkciójának tanulmányozásánál általános szintézis megfogalmazására törekedtem, nem pedig a különbségek kiemelésére. Az antológia műfaji jellege miatt az elemzés ezen szakaszában, még nem bocsátkoztam a szöveg szintaktikai, gondolati és retorikai egységeinek vizsgálatába, ugyanis számos esetben – főként az idézetek végén – nyilvánvalóvá vált, hogy a *scriba* az írásjeleket inkább a forrásművek szerint teszi ki még akkor is, amikor csonkolt sorokat idéz. Ugyancsak később vállalkozom annak tanulmányozására is, hogy a mondatjelek és a szövegek ritmusa között van-e kapcsolat vagy egyáltalán feltételezhetjük-e, hogy a versmérték hatással van az interpunkcióra.

A *Florilegiummal* kapcsolatosan az biztosan megállapítható, hogy idézetgyűjteményben a thraxi modellnek megfelelően alkalmazták a τελεία-t (felpont), a ὑποστιγμή-t (alpont) és a μέση-t (középső pont). A kor szokásainak megfelelően ezeket a négyvonalas írásrendszerben a második és harmadik sor között jelölték, éppen ezért olykor a szintaktika vagy gondolati elemzés nélkül szinte lehetetlen különbséget tennünk közöttük — esetünkben pedig a felismerést tovább bonyolítja a másolók egyenetlen sorvezetése. Ch. Gastgeber egy másik XIV. századi kéziratot vizsgálva felfigyelt arra, hogy néhány *scriba* a τελεία után nagyobb térközöt hagy, mint a μέση után. Ez az elv, ha nem is következetesen, de a mi kéziratunkban is érvényesül. Ezek az írásjelek funkciójukat tekintve jórészt megegyeznek a R. Tocci által meghatározottakkal: a ὑποστιγμή rövid szünetet jelöl kötőszavak után (μὲν, δέ, ὡς) és olykor előtt (καί), a μέση és a τελεία pedig a mondategységek elválasztását szolgálják. Az főszövegben ritkán találkozunk pontosvesszővel és kettősponttal. Feltételezhető, hogy a pontosvessző funkcióját itt a vessző tölti be, amelynek két típusa is feltűnik a szövegben. Az egyik markánsan kiténik a szöveggépből, mivel a többi írásjelhez viszonyítva nagy és általában a sor alá nyúló vagy sor alatt helyezkedik el. A másikat a ὑποστιγμή-vel egy vonalban jelölték, formájára és nagyságára nézve is jóval kisebb vessző. Arra a kérdésre, hogy a két vessző funkciója között mi a különbség, még nem találtam kielégítő választ a szakirodalomban, azt azonban

sikerült megállapítanom, hogy az utóbbi jóval gyakrabban fordul elő a páros kötőszók mellett, mint a markáns vonással jelzett vessző. Az idézeteket elválasztó jel (:~), amennyiben annak retorikai jelentését is figyelembe vesszük, valószínűleg az egyes idézetek között a felolvasás alatt tartandó hosszabb szünetre is utalt. Erre a főszövegben alig találunk példát, néhány esetben a másolók kettősponttal, máskor pedig vastag felponttal jelölték

Ha a *Florilegium Vindobonensét* mint a XIV. századi bizánci irodalom általános termékét vesszük alapul, és párhuzamba állítjuk más kortárs kéziratokkal, akkor a központosítás használatáról a következőket állapíthatjuk meg: a XIV. században a kéziratok interpunkcióját egyértelműen a retorikai céloknak rendelték alá, amely a szöveg mikro- és makrostruktúrájának jelölését vonta maga után. Noha az írásjelek használatában nem tudunk minden tekintetben egyezést mutató két kéziratot felmutatni, az biztosan megállapítható, hogy a nagyobb egységeket elválasztó jelek Dinonyios Thrax hármas rendszerére vezethetőek vissza annak ellenére, hogy az ókori görög szövegek központosítására használt mai írásjelek a IX. századtól kezdve megjelentek a kódexekben.

Irodalom

- DEVINE, A. M. — STEPHENS, L. D.: *The Prosody of Greek Speech*. Oxford 1994.
- GASTGEBER, Ch.: Zur Interpunktion im Patriarchatregister. In: GIANNOULI, A. — SCHIFFER, E. (szerk.): *From Manuscripts to Book*. Proceeding of the International Workshop on Textual Criticism and Editorial Practice for byzantine Texts (Vienna, 10-11 December 2009). Wien 2011. 55–78.
- GARDTHAUSEN, V. E.: *Griechische Paleographie*. Zweite Band. Leipzig 1913.
- PANTEGHINI, S.: *Arbeitsbericht: Edition(sprinzipien/probleme) der Kirchengeschichte des Nikephoros Xanthopoulos, Band VII–XII.*, konferencia-előadás, elhangzott: Ratio Edendi. Internationales Werkstattgespräch zu Fragen der Edition spätantiker / mittelalterlicher Texte. Wien, 17. 12. 2010.
- RANDOLPH, Ch. Br.: The Sign of Interrogation in Greek Minuscule Manuscript CP V (1910) 309–319.
- ROBINS, R- H.: *The Byzantine Grammarians*. Their Place in History. Mouton de Gruyeter, Berlin — New York 1993
- THOMPSON, E. M.: *Handbook of Greek and Latin palaeography*. Oxford 1912.
- TOCCI, R.: Zur Interpunktion in Codices der Palaiologenzeit. In: GIANNOULI, A. — SCHIFFER, E. (szerk.): *From Manuscripts to Book*. Proceeding of the International Workshop on Textual Criticism and Editorial Practice for byzantine Texts (Vienna, 10-11 December 2009). Wien 2011. 193–206.
- UHLIG, G. (szerk.): *Dionysii Thraxis Ars Grammatica*. (Grammatici Graeci 1.1) BG. Teubner, Leipzig 1883.
- WATTENBACH, W.: *Einleitung zur griechischen Paläographie*. Leipzig 1895.

Use of Punctuation in the 14th Century Byzantine Literature

Talking about the literary life of the so-called Palaeologus Renaissance, one might state that both the scholarly and the lay audience took an interest in rhetoric and the classical authors. Therefore, the editions and the collections are based on the combination of these interests, which means that the scribes punctuated the classical texts relying on the rules of rhetoric. To understand this typically Byzantine way of punctuation, it is crucial to gain insight into the methods of punctuation in the classical and the early Byzantine period as well as the grammatical literature in this field. It is of great importance as even though there is no continuity between the classical practice and that of the Byzantine scribes, the effect of the antique methods manifests itself in the texts of the 14th century. In my paper, I wish to give an overview of the development of the Greek punctuation marks. Then, I would like to provide examples for the uses of these marks in the 14th century from a collection of quotations, namely the *Florilegium Vindobonense*, which is dated to the early 1300s.